

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ «ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐՈՆՈՂՆԵՐԻ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԽՄԲԱԿԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ

XX դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլը դարձել էր հայ ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկը: Քաղաքում և զավառում գործում էին բազմաթիվ ազատագրական և հայրենասիրական խմբակներ, որոնց գործունեությունը կրում էր կազմակերպված և համակարգված բնույթ: Այդ խմբակների մեջ իր ուրույն էթնիկական կազմով և գործունեության յուրահատուկ մեթոդներով առանձնանում էր «Ճշմարտություն որոնողների ընկերություն» կոչվող խմբակը, որն ստեղծվել էր 1898թ. Գևորգյան ճեմարանի շրջանա-վարտ Սարգիս Պողոսյանի և Ուրդափառ ճեմարանի շրջանավարտ, հունադավան հայ Գեորգի Գյուրջիևի կողմից¹:

Խմբակում ընդգրկված էին Ալեքսանդրապոլում բնակվող այլազգիներ՝ ռուսներ, ուկրաինացիներ, լեհեր, հույներ, ասորիներ²: Խայտաբղետ էր նաև խմբակի սոցիալական կառուցվածքը: Այստեղ կային ազնվականներ, քաղքենիներ, հոգևորականներ, զինվորականներ, ուսուցիչներ, արհեստավորներ, քանվորներ, որոնք համախմբվել էին «ուրիվերսալ համամարդկային ճշմարտություն» գտնելու գաղափարի շուրջ և իրենց անվանում էին «Էզոթերիկ քրիստոնյաներ»³: Անշափ մեծ էր խմբակի անդամների հետաքրքրությունը հայագիտության նկատմամբ: Սարգիս Պողոսյանի անմիջական ղեկավարությամբ անցկացվում էին հայագիտական ուսումնասիրություններ, որոնք ներառում էին հնագիտական և ազգագրական արշավախմբերի կազմակերպում, հնագույն հայկական ձեռագրերի ու վիմագրերի հավաքում և վերծանություն, գիտական բանավեճերի անցկացում, Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության ուսումնասիրություն, հայագիտական այլընտրանքային համակարգի ձևավորում⁴: «Ճշմարտություն որոնողների ընկերություն» արդեն մեծ համբավ ուներ թե՛ քաղաքում և թե՛ զավառում: Նրա աշխատանքներին անդամագրված էին տասնյակ թղթակից-անդամներ Կարսից, Սարիղամիշից, Վաղարշապատից և Թիֆլիսից⁵: Հայտնի է, որ խմբակի կազմակերպած դասախոսություններին իրենց ակտիվ մասնակցությունն են ցուցաբերել Մերգել Մերկուրովը, Ավետիք Իսահակյանը, Գրիգոր Խալաթյանը, Թորոս Թորամանյանը, Գարեգին Խաժակը և այլոք⁶: Մինչև 1903թ. խմբակը ձեռնարկել է 2 գիտական արշավախումբ դեպի Իրան և Թուրքիա, նպատակ հետապնդելով հայտնաբերել նախանեոլիթական հայ քրիստոնեական համայնքների մասին գրավոր վկայություններ, հիշատակություններ: Խմբակի անդամներին առանձնապես հետաքրքրում էին Առաջավոր Ասիայի անմատչելի վայրերում դեռևս պահպանված մեսոտորական (ասորական) և սուֆիական միաբանությունները, որոնք տիրապետում էին հարուստ գրապահոցների: Իր հիմնական կրոնափնաստասիրական գործունեությանը զուգահեռ, «Ճշմարտություն որոնողների ընկերությունը» վարում էր նաև զգալի գիտահանրամատչելի գործունեություն: Խմբակի անդամները մասնակցում էին ամենօրյա աշուղական մեջլիսներին, քաղաքային ակումբներում անցկացվող բարեգործական միջոցառումներին, հեռու չէին մնում հասարակական-մշակութային անցուղարձից:

Խմբակի անդամների համար բնավ էլ խորթ չէին հայերի այն ազատագրական մղումները, որոնք այդ օրերին համակել էին համարյա բոլորին: Ս. Կուկունյանի արշավանքից սկսած՝ Ալեքսանդրապոլը դարձել էր ազատագրական շարժման կարևորագույն հենակետ: Այստեղ էին կազմակերպվում, զինավարժեցվում և դեպի Արևմտահայաստան ուղարկվում հայդուկային խմբեր: Այստեղից էր իրականացվում նաև այդ խմբերի համար անհրաժեշտ զենքի և զինամթերքի հայթայթումն ու առաքումը: Հայտնի էին բազմաթիվ ալեքսպոլցի խիզախներ, որոնք՝ վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, տեղի ռուսական զինապահեստներից զենք էին ձեռք բերում և հասցնում Երկիր: Նրանց մեջ աչքի էին ընկնում Տուրբախը (Հարություն Կիրակոսյան), Ջալաղը (Երվանդ Բաբերյան) և Պաղվալի

¹ В. К р а в ч е н к о, Вестник русского мистицизма, М., 1997, стр. 242.

² Г. Г у р д ж и е в, Встречи с замечательными людьми, Минск, 1999, стр. 231.

³ К. Н о т т, Учение Гурджиева, М., 1995, стр. 84.

⁴ Г. Г у р д ж и е в, նշվ. աշխ., էջ 180:

⁵ В. К р а в ч е н к о, նշվ. աշխ., էջ 244:

⁶ С. М е р к у р о в, Записки скульптора, М., 1953, стр. 147.

Վաղոն (Վաղարշակ Մինասյան), որոնց ջանքերի շնորհիվ 1900-1903թթ. անխափան գործում էր Երկրի հայդուկներին զենքի մատակարարման Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Բասեն-Խնուս-Սասուն երթուղին⁷:

1903թ. ռուսական իշխանությունները կտրուկ վատթարացրեցին իրենց վերաբերմունքը հայ ազատագրական շարժման նկատմամբ՝ անցնելով դրա բացահայտ հետապնդմանը և ճնշմանը: Հունիսի 12-ի հայտնի հրովարտակից հետո, գոլիցիյան պատժամիջոցներն ուղղորդվեցին ազատագրական շարժման մասնակիցների դեմ: 1903թ. սեպտեմբերին գլխավին ոչնչացվեց ռուս-թուրքական սահմանն անցնելու փորձ կատարող Խանի (Բարսեղ Թիրաքյան) «Կայծակ» հեծելախումբը, որից հետո ռուսական սահմանապահները կարգադրություն ստացան փակել սահմանը իրենց եղբայրներին օգնության շտապող արևելահայերի առջև: Երկրում գործող հայդուկական խմբերի համար ստեղծվեց օրհասական վիճակ: Լիովին խզվեց նրանց և արևելահայության միջև կապը: Հայ ազատագրական շարժումը և մասնավորապես, Սասունում գործող ապստամբական ուժերը հայտնվեցին ոչնչացման իրական վտանգի առջև: Հուսահատ այդ իրադրության մեջ հայտնված Շարժման ղեկավարության համար պարզ դարձավ, որ հարկավոր է հրաժարվել Երկիր ներթափանցելու պլանդական, լեզալ միջոցներից, անցնել մի նոր, ավելի արդյունավետ մարտավարության և հնարավորին չափ արագորեն վերականգնել օպերատիվ կապը Արևմտահայաստանի հետ: Ընտրվում էին այդ կապի նոր տարբերակներ: Այդ ուղղությամբ առանձնապես եռանդուն էր գործում ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն՝ Տարագրի (Մարտին Շափրյան), Ջազայանի (Գարեգին Խաժակ) և Եղիշե Թովչյանի գլխավորությամբ⁸: Ահա հենց նրանց էլ 1903թ. նոյեմբերին, Սասունի հայդուկների հետ կապը վերականգնելու առաջարկությամբ դիմեց «Ճշմարտություն որոնողների ընկերություն» խմբակի ղեկավար Ս. Պողոսյանը⁹:

Պողոսյանի տարբերակն աչքի էր ընկնում իր անսովորությամբ: Դրա էությունը կայանում էր հետևյալում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ռուսական կայսրությունում ապրող մյուս ազգությունների ներկայացուցիչներին առաջվա նման ամարգել թույլատրվում էր անարգել անցնել ռուս-թուրքական սահմանը, իսկ խմբակի անդամների մեծ մասը այլազգիներ էին, առաջարկվում էր նրանցից կազմավորել երկու խումբ, որոնք ծախված կմեկնեին Թուրքահայաստան: Գործողության հաջողությունն ապահովելու նպատակով խմբերը մեկնելու էին տրամագծորեն հակառակ երթուղիներով: Թե՛ ցարական և թե՛ թուրքական իշխանությունների ուշադրությունը շեղելու և կասկած չհարուցելու նպատակով, խմբերից յուրաքանչյուրի համար գործարկվելու էր ուրույն առասպել: Առաջին խումբը, որի կազմի մեջ մտնելու էին ինքը՝ Ս. Պողոսյանը և հունադավան հայ (ուռում) Գ. Գյուրջիևը, քողարկվելու էր որպես բախառաշրջիկ դերվիշական «Մեվլևի» միաբանության անդամների խումբ, քանզի այդ միաբանությունը մեծ հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն Թուրքիայում, այլև բոլոր մահմեդական երկրներում և օգտվում էր անարգել շրջագայելու արտոնությունից¹⁰: Երկրորդ խումբը ուղևորվելու էր որպես միջազգային հնէաբանական արշավախումբ, որը ցանկանում էր ուսումնասիրել Ադիաբենեի հուշարձանները: Խմբի կազմի մեջ մտնում էին ռուս Յու. Լյուրովեցիևն, ուկրաինացի Պ. Կարպենկոն և ասորի Ա. Եղուվը: Առաջին խումբն ընթանալու էր Ալեքսանդրապոլ-Կաղզվան-Մուշ-Մծրին երթուղով, քանի որ, որպես ճանապարհորդության նպատակ էր հայտարարված Կորդուքում և Հյուսիսային Միջագետքում միջին դարերում գործած սուֆիական «Մարմուզյան եղբայրներ» կոչվող միաբանության մասին վկայությունների հայտնաբերումը¹¹: Երկրորդ խումբը ճանապարհվելու էր Ալեքսանդրապոլ - Նախիջևան - Մալմաստ - Ադիաբենե երթուղով¹²:

Հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ այս փաստն ուշագրավ է արդեն նրանով, որ հայերի կողքին դարեր շարունակ ապրող այլազգիների ներկայացուցիչներն էին հայտնում հայերի ազատագրական պայքարին աջակցելու իրենց պատրաստականությունը:

«Ճշմարտություն որոնողների» խմբակի առաջարկությունը քննարկելու նպատակով ՀՅԴ Ալեա-Պոլի կոմիտեն 1904թ. ապրիլին հրավիրեց հատուկ Ձինվորական խորհուրդ, որին մասնակցում էին ազատագրական շարժման այնպիսի հայտնի գործիչներ, ինչպիսիք էին

⁷ Գ. Ս ա ս ն ա պ ե տ ե ս ն, ԴՅԴ իր կազմութենեն մինչև ժ ընդհանուր ժողով, Աթենք, 1988, էջեր 236,245:

⁸ Նույն տեղում, էջ 63:

⁹ Գ. Գ յ Ր Դ Ջ ի ե Վ, նշվ. աշխ., էջ 210:

¹⁰ Դ Ջ. Բ ե ն ն ե տ, Свидетель или история поиска, М., 1999, стр. 37.

¹¹ Գ. Գ յ Ր Դ Ջ ի ե Վ, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹² Նույն տեղում, էջ 232:

Մինն Ջավարյանը, Արամ Մանուկյանը, Գալ Վահանը (Մինաս Տոլպաշյան) և Կայծակը (Վաղարշակ Բաղդասարյան)¹³: Խորհրդակցությունը լիովին հավանություն տվեց Պողոսյանի տարբերակին: Միևնույն ժամանակ, շեղման նպատակով, որոշվեց Երկիր ուղարկել ևս մի խումբ, որը նույնպես ծպտյալ կարգավիճակով պետք է ուղարկվեր դեպի Վասպուրական: Խմբի կազմի մեջ մտնում էին Կոմսը (Վահան Փափազյան) և Իշխանը (Նիկոլ Պողոսյան)¹⁴: Խմբերը ճանապարհ ընկան 1904թ. ապրիլին: Պողոսյանի խումբը Սասուն հասավ երկու ամիս անց, Անդրանիկին հասցնելով Կենտրոնի հանձնարարական մամակները, հրահանգները և զենք զնելու համար դրամ: Դրանից հետո Ս. Պողոսյանը և Գ. Գյուրջիևը մեկնում են Մծբին և տեղի վարդապետի մոտ երկու ամիս հյուրընկալվելուց հետո անցնում Ջմյուռնիա, փայտուկ կերպով կատարելով իրենց առաքելությունը¹⁵: Հաջողության է հասնում նաև Կոմսի խումբը¹⁶:

Այսպիսով, «Ճշմարտություն որոնողների» խմբակի առաջարկած մարտավարական նորամուծության շնորհիվ ոչ միայն հաջողվում է վերականգնել Կենտրոնի և Սասունի ապստամբների միջև կապը, այլև հայ ազատագրական շարժումը դուրս բերել այն ճգնաժամային վիճակից, որի մեջ նա հայտնվել էր 1903-1904թթ.:

АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОЕ "ОБЩЕСТВО ИСКАТЕЛЕЙ ИСТИНЫ" И АРМЯНСКОЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ

_____ *Резюме* _____

_____ *А. Никогосян* _____

В середине 1903 г. царские власти резко ухудшили свое отношение к армянскому освободительному движению и стали препятствовать проходу повстанческих отрядов в Турцию. В этой ситуации свою помощь в деле восстановления оперативной связи между революционными Центром и сасунскими повстанцами, предложило действующее в Александрополе "Общество Искателей Истины". В апреле 1904 г. члены общества С. Погосян и Г. Гурджиев успешно прошли в Сасун и восстановили связь с повстанцами, оказав, тем самым, неоценимую услугу армянскому освободительному движению.

¹³ Հ. Տ ա ս ն ա պ ե տ ե ա ն, նշվ. աշխ., էջ 188:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 241:

¹⁵ Գ. Գ ո ղ Ջ ի ե Վ, նշվ. աշխ., էջեր 105-107:

¹⁶ Հ. Տ ա ս ն ա պ ե տ ե ա ն, նշվ. աշխ., էջ 241: